

Ələkbər Göyüş oğlu Əlverdiyev
Bakı, Azərbaycan
aliakbar.alverdiyev@gmail.com

DAYANIQLI MÜSTƏQİL AUDİT XİDMƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Bir ölkənin inkişafı və sosial-iqtisadi böyüməsi bu ölkədə yaşayan insanların qurduğu müəssisələrin uğurundan asılıdır. İqtisadi təşkilatların uğuru mühasibat uçotunun hüquqi infrastrukturundan və tətbiq ediləcək mühasibat və audit metodlarından asılıdır. Bir ölkənin mühasibat və təftiş mexanizmi yoxdursa, o ölkənin sağlam audit xidməti sisteminə və texniki imkanlara sahib olduğunu qeyd edə bilmərik. Mühasibat sistemi, təşkilatların iqtisadi fəaliyyətlərinin ədədi qeydlərini ümumi qəbul edilən mühasibat əsaslarına uyğun olaraq və ardıcıl qaydada tənzimləməyə borcludur. Digər tərəfdən, audit xidməti, iqtisadi hadisələrin həqiqi təbiətinin qeydlərə müvafiq qanunvericiliyə və mühasibat əsaslarına uyğun olub-olmadığını obyektiv şəkildə araşdıran, bağlayan və təsdiqləyən sistemə bənzər bir işdir. Buna görə də, ölkələrin inkişafına mane olan vergidən yayınmanın qarşısını almaq və qeyri-rəsmi iqtisadiyyatı qeydiyyata almaq çox vacibdir. Bu yalnız yaxşı işləyən audit xidməti və effektiv nəzarət ilə baş verə bilər. Auditin səmərəliliyi birbaşa olaraq Auditorlar Palatası tərəfindən təmin edilə bilər.

Açar sözlər: *audit xidməti, effektiv nəzarət, mühasibat sistemi, qanunvericilik, balanslaşdırılmış nəzarət, audit konsepsiyası, maliyyə əməliyyatları*

Ways to improve sustainable independent audit services

Summary

The development and socio-economic growth of a country depends on the success of the enterprises established by the people living in that country. The success of economic organizations depends on the legal infrastructure of accounting and the accounting and auditing methods to be applied. If a country does not have an accounting and auditing mechanism, we cannot say that it has a sound audit service system and technical capabilities. The accounting system is obliged to regulate the numerical records of economic activities of organizations in accordance with the generally accepted principles of accounting and in a consistent manner. On the other hand, the audit service is a systematic work that objectively examines, concludes and confirms whether the true nature of economic events is in accordance with the relevant legislation and accounting principles. Therefore, it is very important to prevent tax evasion, which hinders the development of countries, and to register the informal economy. This can only happen with a well-functioning audit service and effective control. The effectiveness of the audit can be ensured directly by the Chamber of Auditors.

Key words: *audit service, effective control, accounting system, legislation, balanced control, audit concept, financial operations*

Giriş

Bu gün təkmilləşdirilmiş mühasibat və audit xidməti olmadan iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş heç bir ölkə bazar iqtisadiyyatı şəraitində ciddi nailiyyətlər əldə edə bilməz. Yalnız milli deyil, beynəlxalq maliyyə nəticələri də sosial-iqtisadi həqiqətləri özündə göstərməlidir. Maliyyə sferasındakı iqtisadi yüksəliş yalnız müstəqil audit yolu ilə əldə edilə bilər. Bu məqalənin məqsədi auditin zəruriliyini, eyni zamanda audit daxilində balanslaşdırılmış mütləq nəzarəti vurğulamaqdır. Bu məqsədlə, əvvəlcə mühasibat və audit konsepsiyası və audit ilə mühasibat arasındakı əlaqə araşdırılacaq, sonra müstəqil auditin quruluşu və son nəticədə bunun əhəmiyyəti açıqlanacaq.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi ehtiyaclarının artmasına və bu ehtiyacların şaxələnməsinə paralel olaraq dünya üzrə müəssisələr genişləndi və yeni iş növləri meydana çıxdı. Sahibləri və ya ortaqları bir nəfər olduqda və fəaliyyətləri məhdud olduqda, müəssisələrin idarə olunması normalda çox asandır. Bununla birlikdə, insanların və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq, iqtisadi böyüdükdə, müxtəlif sektorlarda genişləndikdə və şaxələndikdə müəssisələri nəzarət altında saxlamaq çətinləşir. Beləliklə, maliyyə əməliyyatlarının qeyd edilməsinə ciddi ehtiyac yaranmaqla audit xidməti əhəmiyyət qazanmışdır. Bu vasitə ilə 18-ci əsrdən kütləvi şəkildə maliyyə əməliyyatları qeydə alınmış və bu əsasda təkmilləşdirilməyə doğru istiqamət almışdır[2].

Mühasibat uçotunun dolayı yolla mənbəyi olan auditin vəzifəsi yalnız müəssisə rəhbərlərini məlumatlandırmaq deyil. Bu menecerlərlə yanaşı, bu iş ilə maraqlanan bir çox insana və qrupa aiddir. Bu

fərdlər və qruplar ticarət dünyasında geniş yayılmışdır. Ehtiyac olduqda, müəssisələrdən məlumat tələb edirlər. Bazarda şirkətin səhmlərini alan irili-xırdalı investorlar və həmin şirkətlə iş aparan iş sahibləri buna nümunə göstərilə bilər.

Aydındır ki, cəmiyyətin inkişafı və mürəkkəbliyi etibarlı məlumata ehtiyacını daha da artırır. Xüsusilə sahibkarlar baxımından, müəssisələrə qoyduqları və ya etməyi planlaşdırdıqları investisiyalardakı əsas meyarın əldə etdikləri məlumatların etibarlılığından başqa bir şey olmadığı mübahisəsiz bir həqiqətdir. Açıqlanan məlumatların kifayət qədər etibarlı olmaması qərar qəbul edənləri bu mövzuda bəzi tədbirləri görməyə məcbur edir.

Müstəqil audit xidmətinin əsasları və inkişafında mövcud problemlər

Audit xidməti bildiyimiz kimi, kommersiya fəaliyyətinin inkişafı ilə özünəməxsus iqtisad önəm kəsb etməyə başladı. Ticarət fəaliyyəti və maliyyə prosesləri baş verdiyi yerdə mütləq bir audit xidməti olmalıdır. Audit geniş şəkildə təhrif etmək mümkündür:

- mühasibat məlumatlarını - iqtisadi fəaliyyət və hadisələrin cari nəticələrini - başqa sözlə, müəyyənləşdirmək,

- təmizlik, həqiqət, dəqiqlik, qanunilik, aydınlıq və qərəzsizlik adlanan audit prinsiplərinə uyğun olaraq ümumi qəbul edilmiş audit standartları çərçivəsində sübutlara əsaslanaraq gələcəkdə sosial-iqtisadi çatışmazlıqların qarşısını almağa kömək etmək üçün aparılan yoxlamaya xas olan meyarlar və standartlar hazırlayaraq, maliyyə rəhbərliyi - sahibkarlara müəssisəyə investisiya qoyuluşlarının gələcəyi barədə məlumat verərək - maliyyə nəzarəti sistemlərinə rəhbərlik, başqa sözlə, mühasibat yoxlamalarının etibarlı və ardıcıl olmasına yönələn nəzarət metodlarından istifadə edərək müxtəlif səpmaları müəyyən etmək,

- iqtisadi nəticələrdən istifadə edərək obyektiv mühakimə və ya nəticə çıxarmaq və sonda onları müxtəlif sahibkar təbəqəsinin iştirak etdiyi qruplara çatdırmaq üçün istifadə olunan sistemli bir proses kimi ifadə edilə bilər[4].

Necə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, auditin ifadə olunmasının təməlinə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən iqtisadi mənbələrdən istifadəni hesablayan hesabatlılıq anlayışıdır. Hesabatlılıq idarəetmə və maliyyə hesabatı olaraq ayrı-ayrılıqda araşdırılmalıdır. Bu, auditin dinamik bir fəaliyyət olduğunu göstərir. İlkin iqtisadi biliklərin yaradılması və qərar vermə mərhələləri də daxil olmaqla rəşional, planlı və elmi səylərdən ibarətdir.

Audit, iqtisadi fəaliyyət və hadisələrlə əlaqədardır. Mühasibat uçotu iqtisadi məlumatların müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi və hesabatı funksiyalarına malikdir. Yoxlama əvvəlcədən müəyyən edilmiş ümumi prinsiplərə (meyarlara) əsaslanır[1]. Auditor nəticələrini və nəticələrini müvafiq tərəflərə çatdırmaq üçün ümumi bir ünsiyyət dilindən istifadə edir. Bu dil əvvəlcədən təyin olunmuş hədəflərə, standartlara və meyarlara əsaslanır. Nəzarət isə çox vaxt neytraldır. Auditor qərəz vermədən müstəqil şəkildə araşdırır və əldə edilmiş nəticələri diqqətlə və qərəzsiz toplanan dəlillər əsasında əlaqədar tərəflərə təqdim edir. Nəticələrin hesabatı (hesabat) auditin son mərhələsidir. Auditor imtahanla bağlı yazılı hesabatda tapıntılarını, fikirlərini və qərarlarını izah edir. Audit həmişə iqtisadi proseslərdə proqnoz vermə imkanına malikdir. Yoxlamadan keçmiş hadisələr, iqtisadi əməliyyatlar və fəaliyyətlər bir daha nəzərdən keçirilərək nəticəyə gəlinə də, əsas məqsəd keçmiş itkilərin aradan qaldırılması əvəzinə gələcək zərərlərin qarşısını almaq üçün ətraf mühitə xas tədbirlərin müəyyənləşdirilməsidir. Başqa sözlə, audit xidməti gələcəkdə bir sığorta funksiyasını həyata keçirir.

Yuxarıda göstərilən tərifi daxil edilmiş və müəyyən fikrin formalaşması üçün kifayət qədər, uyğun və keyfiyyətli iqtisadi sübut toplamaq üçün düzgünlüyə, marketinq şəraitində həqiqi var olub-olmamasına və qanunvericiliyə uyğunluğu araşdırmağa yönəlmiş audit prosedurları ilə bağlı beş yoxlama prinsipi mövcuddur;

1. Bütün əməliyyatlar və hadisələrin tamamlanması, qeyd edilməsi;
2. Gerçəklik (baş vermə), qeydə alınan prosesin və hadisələrin müvafiq dövr ərzində faktiki baş verməsi;
3. Dəqiqlik (doğruluq), qeydə alınmış əməliyyatlar dəqiq hesablanmış, qiymətləndirilmiş və ölçülmüşdür;
4. Mütəmadi olaraq qanuni qaydaların pozulmaması və
5. Yuxarıda qeyd olunan əməliyyatların açıq şəkildə təsnif edildiyi və aid olduqları hesaba daxil edildiyi deməkdir[3].

Müstəqil audit xidmətinin vacibliyi və dayanıqlığının təmin olunması yolları

Cəmiyyəti təşkil edən insanlar və təşkilatlar, müəssisələr haqqında qərar qəbul etmək üçün etibarlı məlumatlara ehtiyac duyurlar. Müəssisələrdən alınan məlumatların etibarlı olmama riskləri də mövcudur. Bunun əsas səbəbləri:

- 1-Mühasibat məlumatlarının çoxluğu və mürəkkəbliyi;
- 2-Müvafiqlərin əksəriyyəti işdən uzaqdır və ya
- 3-Məlumat verənlərin qeyri-stabilliyi.

İnformasiya riskini təşkil edən şərtlər müstəqil auditor tərəfindən aparılan yoxlamanın səbəbləri kimi qəbul edilə bilər. Bu şərtlər:

- 1-Maraqlar toqquşması;
- 2-Mühasibat sisteminin mürəkkəbliyi;
- 3-Məlumatların alınacaq qərarlarla əlaqəliliyi və ya
- 4-Digər səbəblər[6].

Müstəqil audit şərtləndirən əsas amillər isə bunlardır;

- 1- Daha yaxşısını və faydasını axtarma meyli;
- 2-Tətbiq dəyişiklikləri (şərh fərqi);
- 3-Tətbiq qüsurları;
- 4-Tətbiq prosesində sosial yanlışlıqlar və iqtisadi tarazlığın pozulması;
- 5-Mövcud qaydalar tətbiqetmə ilə uyğun gəlməməsi;
- 6-Prosesdə zəif iqtisadi axarlılıq
- 7-Təşkilatda korrupsiyanın qarşısının alınması[7].

Müstəqil audit, ümumi qəbul edilmiş audit standartlarına uyğun olaraq peşəkar prinsiplər (bəzən ümumi prinsiplər də adlanır), iş prinsipləri və hesabat prinsipləri kimi beynəlxalq normalara uyğun olaraq aparılır. Mühasibat uçotu işinin əsası, yoxlanılan müəssisənin maliyyə hesabatları barədə rəy almaqdır. Qeydlərə və buna görə də maliyyə hesabatlarına əsaslanaraq onlara etibar etməliyik. Ticarətlə maraqlanan qruplar, bu maliyyə hesabatlarına güvənərək müəssisə ilə bağlı qərarlar qəbul edir və qəbul etdikləri qərarları həyata keçirirlər.

Müəssisədə dayanıqlılığın təmin olunmasında müstəqil auditin iş üçün faydaları üç ümumi şəkildə təsnif edilə bilər. Bunlar;

1-Rəhbərlərin tabeliyində olan şəxslərin fəaliyyətlərini daha yaxşı qiymətləndirmək və təşkilatdaxili planlar və gözləntilər haqqında məlumat əldə etmək imkanını təmin edən ünsiyyət;

2- Daxili və xarici iqtisadi müqayisələrin köməyi ilə yuxarı orqanlar tərəfindən müəssisələr tərəfindən tətbiq olunan qiymətləndirmə,

3-Tabelikdə olan işçiləri müəssisənin ümumi planı daxilində işlərini ən səmərəli şəkildə həyata keçirməyə təşviq etmək kimi ifadə olunan sosial-iqtisadi motivasiya[8].

Müstəqil audit nəticəsində çıxarılan hesabatlar müəssisənin müsbət və mənfi maliyyə vəziyyətini tərəfsiz və obyektiv şəkildə müəssisə rəhbərliyinə təqdim edir. Müstəqil auditor tərəfindən təsdiqlənmiş maliyyə hesabatı etibarlı, dəqiq və şəffaf maliyyə hesabatıdır. Bu, iş menecerinə daha sağlam və daha dəqiq qərar vermək imkanı verir.

Müstəqil audit tamamilə qərəzsiz şəxslər tərəfindən aparıldığından və obyektiv şəkildə bildirildiyindən, bütün tərəfdaşların və xüsusən də idarəetməyə cəlb olunmayan tərəfdaşların hüquqları müstəqil yoxlanılan bir işdə daha yaxşı qorunur. Şirkət daxilində və xaricində hər cür natamam, səhv və haqsız tətbiqlər açıq şəkildə ortaya qoyulur. Müstəqil audit şirkət rəhbərliyinin bəzi hadisələri və bəzi faktları bilərəkdən və ya bilməyərəkdən ört-basdır etməsinə imkan verməməsi baxımından çox vacib bir funksiyaya malikdir.

Maliyyə hesabatlarının müstəqil bir auditor tərəfindən yoxlanılması həm alqı-satqı münasibətləri qurduqları müəssisələr, həm də iqtisadi əməkdaşlıq quracaqları pul və kapital bazarı qurumları baxımından edilən qiymətləndirmələrdə xeyli sayda fayda verir. Müstəqil bir yoxlamadan keçmiş və maliyyə hesabatları sayəsində təsdiqlənmiş müəssisə, audit hesabatında göstərilən şərtlər və qeydlər çərçivəsində etibarlı və üstünlük verilən ciddi bir iqtisadi işdir.

Nəticə

Bir iqtisadi təşkilat (müəssisə) qurmaq və fəaliyyəti davam etdirmək üçün effektivliyin qarşısını alan müxtəlif problemləri aradan qaldırmaq lazımdır. Təşkilatın gələcək, qısa və uzunmüddətli planlarını hazırlamaq, planın tətbiqini araşdırmaq üçün şübhəsiz ki, müstəqil audit xidməti təşkilatın problemləri ilə

bağlı bir çox məlumat verir. Bununla birlikdə, təşkilatın problemlərini araşdırma yolu ilə ortaya qoymaq, bəzi proseslərin diqqətdən kənarda qalmasına və yaşanan problemlərin gizli davam etdirilməsinə səbəb olur[5]. Bu nöqtədə etibarlı məlumatlara əsaslanan müstəqil audit yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərdəki problemləri aradan qaldırmaq üçün bir həll yolu olaraq ortaya çıxır. Bu həlləri konkret olaraq bu cür təsnifləşdirə bilərik:

1.Qərar qəbul edən şəxs açıqlanan veriləcək qərar üçün məlumatların kifayət qədər etibarlı olmasına çalışmalıdır.

2.Daha etibarlı məlumat əldə etməyin yaratdığı fayda bu məlumatı əldə etmək xərcini üstələdiyi müddətdə qərar qəbul edən ümumi qəbul edilmiş audit standartları çərçivəsində müəssisəyə spesifik bir yol xəritəsi tətbiq etməlidir.

3.Bu yol xəritəsi müstəqil audit xidmətinin nəzarəti altında müəssisədaxili yalnız bir rəhbər şəxs tərəfindən tətbiq olunmalı və açıqlanan məlumatların etibarlı olub-olmadığını araşdırmaq üçün istifadə olunan ümumi vaxt proseduru minimuma endirilməlidir.

4.Dəqiqliyi və tərəfsizliyi yoxlanılmış və təsdiqlənmiş məlumatlar sahibkarlığa dəstək fonunda artıq hökumət rəsmiləri tərəfindən də etibarlı məlumat kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Abbott, L.J., Parker, S., Peters, G.F., Raghunandan, K., 2003b. The association between audit committee characteristics and audit fees. *Auditing: A Journal of Practice and Theory* 22(2), 17-32.
2. Balvers, R.J., McDonald, B., Miller, R.E., 1988. Underpricing of new issues and choice of auditor as a signal of investment banker reputation. *The Accounting Review* 63(4), 605-622.
3. Beyer, A., Sridhar, S.S., 2006. Effects of multiple clients on the reliability of audit reports. *Journal of Accounting Research* 44(1), 29-51.
4. Blacconiere, W., DeFond, M., 1997. An Investigation of Audit Opinions and Subsequent Auditor Litigation of Publicly-Traded Failed Savings and Loans. *Journal of Accounting and Public Policy* (16), 415-454.
5. Chan, L.H., Chen, K.C.W., Chen, T.Y., Yu, Y., 2012. The effects of firm-initiated clawback provisions on earnings quality and auditor behavior. *Journal of Accounting and Economics* 54, 180-196.
6. Patterson, E., Wright, D., 2003. Evidence of fraud, audit risk and audit liability regimes. *Review of Accounting Studies* 8(1), 105-131.
7. Scholz, S. 2011. The changing nature and consequences of public company financial restatements 1997–2006. Department of the Treasury, 2008.
8. Walker, P. L. Casterella, J. R., 2017. The role of auditee profitability in pricing new audit engagements. *Auditing: A Journal of Practice & Theory* 19(1), 157-167.

Rəyçi: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 07.08.2020

Qəbul edilib: 09.08.2020